

De opvoeding van de meisjes volgens Juan Luis Vives (1492-1540). Een confrontatie tussen middeleeuwen en nieuwe tijd*

door

Jan PAPY

Tout le monde connaît leur imperfection:
Ce n' est qu' extravagance et qu' indiscretion;
Leur esprit est méchant, et leur âme fragile;
Il n' est rien de plus faible et de plus imbécile,
Rien de plus infidèle: et malgré tout cela,
Dans le monde on fait tout pour ces animaux-là.

Molière, L' école des femmes (V.IV)

Om diverse redenen wordt de Spaans-Nederlandse humanist Juan Luis Vives in één adem genoemd met zijn tijdgenoot en vriend Erasmus. Naast Erasmus, More en Budé, is Vives tot één van de coryfeeën van het Europese humanisme uitgegroeid. Vooral is hij een origineel denker gebleken: hij richtte diepzinnige politieke traktaten tot de heersers van zijn tijd, waarin het ijveren voor vrede en Europese eenheid centraal stond; hij tekende als eerste een sociaal beleid uit voor de armenzorg in Brugge en pleitte daarbij voor het invoeren van de schoolplicht en een aan de stand aangepast onderwijs; zijn pedagogie tenslotte was gebaseerd op een originele leerpsychologische basis: kennisoverdracht moest rekening houden met de ontwikkeling van de menselijke geest, zij moest procesmatig en systematisch gebeuren en ingekaderd zijn in een degelijk onderbouwd inzicht in de affectenleer. Het leerproces is slechts mogelijk wanneer de leraar emoties bij zijn publiek weet op te wekken en deze emoties kan richten

* Dit is een ingekorte versie van de lezing gehouden voor de Zuidnederlandse Maatschappij op 26 maart 1994. Meer uitgewerkt en gedetailleerder is mijn bijdrage *Juan Luis Vives (1492-1540) on the education of girls. An investigation into his medieval and Spanish sources* in het nummer van oktober 1995 van *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*. Onze dank gaat hierbij ook uit aan het *Interdisciplinair centrum voor historisch onderzoek naar de menselijke levensloop*, Faculteit Letteren, Erasmushuis, Blijde Inkomststraat 21 (06.11), 3000 Leuven, voor het raadplegen van literatuur rond antieke pedagogie.

naar een hoger ethisch doel. Met deze vooruitstrevende ideeën heeft Vives een grote invloed uitgeoefend op het pedagogische denken van de 16de en 17de eeuw: François Rabelais in Frankrijk, Thomas Elyot, Richard Mulcaster en Roger Ascham in Engeland, Philipp Melancthon in Duitsland en Jan Amos Comenius in Polen: ze zijn allen in min of meerdere mate schatplichtig aan Vives' psychologische en pedagogische inzichten¹.

In de geschiedenis van de opvoedkunde staat Vives daarenboven geboekstaafd als pionier van de meisjesopvoeding. Deze eer heeft hij voornamelijk te danken aan zijn traktaat uit 1524, de *De institutione foeminae christianae*, opgedragen aan de Engelse koningin Catharina van Aragon. Het is geschreven voor adellijke jonkvrouwen en burgermeisjes van hogere stand. Naar Vives' eigen zeggen in zijn *praefatio* moest het ook tot voorbeeld dienen van Catharina's dochter Mary — later La Católica en Bloody Mary genoemd. Door Catharina ingehuurd als praeceptor van prinses Mary, schreef Vives in de loop van 1523-1524 nog twee andere pedagogische werkjes en een studieplan, waarin hij aanwijzingen verwerkte voor de opvoeding en studie van de prinses.

Vives' *Institutio* kende in de 16de eeuw een succesrijke verbreding: maar liefst 36 edities in Engeland en op het continent, waaronder vertalingen in het Engels, Frans, Duits, Spaans, Italiaans en het Nederlands hebben Vives' bekendheid als pedagoog gevestigd. Van Hyrde's Engelse vertaling werden in Engeland alleen al negen edities bezorgd². Toch blijft een synthetische studie van Vives' precieze impact — zij het via vertalingen — op latere auteurs een dringend desideratum. Zo kunnen ontegensprekelijk sporen van Vives' ideeën aangetoond worden in traktaten van Agrippa van Nettesheim, Lodo-

1. De recentste status quaestionis voor persoon en werk van J. L. Vives vindt men in G. Tournoy - J. Roegiers - C. Coppens, *Vives te Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 28 juni - 20 augustus 1993* (Leuven, 1993) [= Supplementa Humanistica Lovaniensia, 8]. Naast het standaardwerk van A. Bonilla y San Martín, *Luis Vives y la Filosofía del Renacimiento. Memoria premiada por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas en el concurso ordinario del 1901* (Madrid, 1903; 1929²) met bibliografie in vol. III, pp. 165-241, vindt men een recente inleidende bibliografie bij Carlos G. Noreña, *A Vives Bibliography* (Lewiston, 1990) en B. B. Martínez, 'Un rastreo bibliográfico sobre la figura y obra pedagógica de Juan Luis Vives 1492-1540', *Revista Complutense de Educación*, 3 / 1-2 (1992), pp. 119-143.

2. E. J. B. Holm, 'Struggling with the Letter: Vives's Preface to The Instruction of a Christen Woman', in M.-R. Logan and P. L. Rudnytsky (Ed.), *Contending Kingdoms. Historical, Psychological and Feminist Approaches to the Literature of Sixteenth-Century England and France* (Detroit, 1991), p. 294, n. 16; Ruth Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance* (Urbana-Chicago-London, 1978²), pp. 421-422; Carlos G. Noreña, *Juan Luis Vives* (Den Haag, 1970), p. 304 [= International Archives for the History of Ideas, 34].

vico Dolce, Lodovico Domenichi, François de Billon en - dichter bij ons - in Jacobs Cats' *Maegden-plicht* (1618)³.

Een tweede lacune in het Vives-onderzoek ligt in het feit dat men uit het oog is verloren dat in Vives' traktaat een hele traditie convergeert. Het is dan ook merkwaardig om te constateren dat in de moderne wetenschappelijke literatuur een humanistisch auteur als Vives steeds weer getaxeerd wordt op pro- of antifeministische uitlatingen in zijn traktaat over de opvoeding van de vrouw. Sommigen etiketteren hem als 'revolutionair', 'feminist' en 'advocaat van de vrouwenopvoeding'; anderen nemen enige reserve in acht en beschrijven Vives als een 'mengeling van liberaal en conservatief'⁴. Ons opzet is het Vives' traktaat uit deze polarisatie te lichten en het te taxeren op andere gronden dan pro- of antifeministisch, termen die in de tijd van schrijven van het werk trouwens een andere lading dekten dan voor een na-oorlogse postmoderne lezer. Vives heeft de *dolle Mina's* niet gekend, de *Woman's lib* is zijn tijd ontzegd gebleven. Wil men Vives' persoonlijke accenten in zijn visie op de vrouwenopvoeding scherp kunnen omlijnen, dan moet de absorptie van antiek, patristisch, middeleeuws en humanistisch ideeëngoed centraal staan.

1. INHOUD EN STREKKING VAN VIVES' OPVOEDINGSTRAKTAAT

Het werk over de opvoeding van de christenvrouw is opgedeeld in drie boeken, respectievelijk handelend over het jonge meisje, de echtgenote en de weduwe. In ons bestek is vooral het eerste deel van belang; als vertrekbasis draagt het trouwens in nucleo al de doelstellingen en visies van Vives' betoeg over de echtgenote en de weduwe in

3. R. O'Day, *Education and Society 1500-1800. The Social Foundations of Education in Early Modern Britain* (London-New York, 1982), pp. 184-195; C. Uhlig - C. K. Arnold, 'Vives in England', in: A. Buck (Ed.), *Juan Luis Vives. Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980* (Hamburg, 1981), p. 156; T. Gariglio - A. Sottili, 'Zum Nachleben von Juan Luis Vives in der italienischen Renaissance', in: A. Buck (Ed.), *Juan Luis Vives. Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980* (Hamburg, 1981), pp. 211-242 (vooral pp. 217-223); M. Friesendorp - A. Joosse, 'Cats, Vives en de acht wijze maagden', *De nieuwe taalgijs*, 76 (1983), 245-250. J. M. Noël, 'Education morale des filles et des garçons dans les Pays-Bas au 16e siècle: deux manuels pédagogiques', in: E. Schulte van Kessel (Ed.), *Women and Men in spiritual Culture, XVI-XVII Centuries. A Meeting of South and North* ('s-Gravenhage, 1986), pp. 93-109 bespreekt de *Guirlande des jeunes filles* (1564) van de Antwerpse pedagoog Gabriel Meurier en de invloed van Vives op Meurier.

4. Cf. G. Mattingly, *Catherine of Aragon* (London, 1942), p. 141; F. L. Utley, *The Crooked Rib: An Analytical Index to the Argument about Women in English and Scots Literature to the End of the Year 1568* (Columbus, 1944), p. 69; J. Simon, *Education and Society in Tudor England* (Cambridge, 1967), p. 161; J. Dusinger, *Shakespeare and the Nature of Woman* (New York, 1975), p. 118; G. Kaufman, 'Juan Luis Vives on the Education of Women', *Signs. Journal of Women in Culture and Society*, 3 (1978), p. 896.

zich. Daarnaast moet in de bespreking van Vives' traktaat ook de 'mannelijke' pendant betrokken worden, het in 1529 verschenen werk *De officio mariti*, over de plichten van de man, waarin Vives zijn opvattingen over het huwelijk uiteenzet en een hele reeks praktische raadgevingen aan toekomstige 'vrouwentemmers' ten beste geeft.

Vives' traktaat⁵ is geen pedagogisch traktaat in de moderne zin van het woord, maar het sluit aan bij de middeleeuwse opvoedkunde, die logisch-deductief werd geconstrueerd vanuit moraalprincipes en trouwens als een onderdeel van de moraal werd beschouwd. Ook Vives' theoretische verhandeling is afgeleid uit vooropgestelde axiomata. Volledig conform de Aristotelische opvattingen, in de middeleeuwen geadapteerd door Thomas van Aquino (1225-1274), gaat Vives uit van de fundamentele zwakte en onvolmaaktheid van de vrouwelijke natuur. Aristoteles' theorie van de vrouw als onvolkomen wezen (*mas laesus, animal occasionatum*), uiteengezet in zijn *De generatione animalium*⁶, stelt dat deze vrouwelijke zwakte is veroorzaakt door een 'verstoring' van het mannelijk zaad. Zo'n verstoring kan het gevolg zijn van weersomstandigheden, voeding, leeftijd of andere factoren. In diezelfde lijn verklaarde Vives zelf nog in zijn *De anima et vita* (1538), waar hij vrouwen steevast groepeert met zieken, ouden en kinderen⁷, dat de geboorte van monstrueuze kinderen in Vlaanderen te wijten was aan het feit dat de vrouwen er te veel kool aten.

De natuur — zo gaat Aristoteles verder — heeft immers altijd de bedoeling het meest perfecte, volmaakt gevormde wezen voort te brengen. Wanneer het zaad van de man in de vrouw wordt uitgestort, ligt daarin dus 'van nature' de opzet besloten een mannelijk, volmaakt wezen voort te brengen. Het vrouwelijk wezen is reeds in Aristoteles' *Metaphysica*⁸, waar hij het Pythagoreïsche systeem tracht uit te leggen, geplaatst tegenover het mannelijke, zoals bepaald stond tegenover onbepaald, oneven tegenover even, een tegenover veel, rechts tegenover links, vierkant tegenover langwerpig, rust tegenover beweging, recht tegenover krom, licht tegenover duister, goed tegenover kwaad. Daarbij werd deze dualiteit reeds door Aristoteles gekoppeld aan de polen actief-passief, vorm-inhoud, act-potentie, perfectie-imperfectie. De vrouw is bijgevolg een inferieur,

5. Uitvoerige en gedetailleerde studies zijn R. Blanco y Sánchez, *Luis Vives. La pedagogía científica y la instrucción de la mujer* (Madrid, 1935); J. G. Wurerich, *Juan Luis Vives' „The instruction of the christian woman“. A critical evaluation and translation* (diss. Boston, 1969).

6. Aristoteles, *De generatione animalium*, 838a27.

7. Carlos G. Noreña, *Juan Luis Vives and the Emotions* (Carbondale-Edwardsville, 1989), pp. 42-43.

8. Aristoteles, *Metaphysica*, 986a21.

onvolbracht wezen van de man die — letterlijk en figuurlijk — in zijn doel 'te kort schoot'. Omdat de vrouw onvolmaakt is, zal zij gestuwd worden door een onverzadigbare drang om door een man vervuld te worden. Het passieve vrouwelijke principe vormt immers slechts de materie, waaraan het actieve mannelijke principe de vorm verleent. Ofschoon de vrouw dus onvolmaakt is, heeft haar natuur een eigen functie, de voortplanting — liefst van mannelijke, volmaakte wezens.

Omwille van deze zwakke natuur⁹ nu ziet Vives de opvoeding van de vrouw als iets noodzakelijks. Toch moet de vrouw niet alleen om haarzelf opgevoed worden. Ook haar omgeving heeft er alle baat bij. „Wat is er toch evenzeer noodzakelijk als de geest naar de deugd te vormen van hen die ons (mannen) in heel ons leven onafscheidbare levensgezellinnen zijn?“, vraagt Vives. Een derde noodzakelijkheid om de vrouwelijke geest te vormen ligt tenslotte in het welzijn van de staat. Het uiteindelijke doel is de vrouw via een aan haar aangepaste persoonlijkheidsvorming te maken tot een volwaardige zedige persoonlijkheid. Het hoogste doel van Vives' deugdenpedagogiek ligt in de kuisheid (*prudicitia, castitas*). In het teken van deze geestelijke en lichamelijke zuiverheid moet het jonge meisje opgevoed worden tot zedelijkheid, matigheid, spaarzaamheid, eenvoud en vroomheid, dit alles met het oog op haar latere taak: huisvrouw en moeder. Vandaar Vives' aandacht voor de opvoedingsmiddelen: door karaktervorming en godsdienstige opvoeding, door aan de inzichten van Galenus aangepast voedsel¹⁰, door aangepast onderricht en selectieve lectuur¹¹ moet de geestelijke reinheid van het jonge meisje be-

9. In zijn *De officio mariti* (cf. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vives Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), IV, pp. 315-346) zal Vives mannen de raad geven uitzonderlijk voorzichtig te zijn bij het kiezen van een vrouw. Als *animal imbecillum* is een vrouw gekenmerkt door een reeks negatieve eigenschappen: zij zijn hebzuchtig, kieskeurig, afgeleid door een hoop toekomstige en onbelangrijke zaken, achterdochtig, klaagziek, kribbig, wraakzuchtig, bijgelovig en praatziek. Elke man die in het huwelijk wenst te treden, moet er zich goed van bewust zijn dat opvoeding een vrouw wel kan verbeteren, maar niet veranderen.

10. In hoofdstuk I, 7 weidt Vives uit over de gepaste voeding voor het meisje. Op basis van Galenus' humorenleer waren sommige vleessoorten af te raden, die de 'hitte van kinderen en jonge mannen en van personen in libidineuze leeftijd, aanwakkerden'. Zie ook Foster Watson, 'The influence of Valencia and its surroundings on the later life of Luis Vives as a Philosopher and as Teacher', *Aberystwyth Studies*, 11 (1927), pp. 64-65; I. Maclean, *The Renaissance Notion of Women. A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life* (Cambridge, 1980), pp. 31-32 [= Cambridge Monographs on the History of Medicine].

11. Zie daarover o.m. S. A. Vosters, 'Juan Luis Vives en de Nederlanden', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, n.r. (Gent, 1964), pp. 96-98; M. A. Nauwelaerts, 'De meisjesopvoeding volgens Juan Luis Vives', in: *Liber Amicorum Prof. Dr. Victor D'Espallier* (Leuven, 1976), pp. 128-130; W. Schibel, '„Geziemt es dem weiblichen Geschlecht, heidnische Autoren zu lesen?“ Humanismus und Frauenbildung in der frühen Neuzeit', *Der altsprachliche Unterricht*, 35 (1992), pp. 43-46.

hoed worden. Reeds vanaf de eerste levensjaren moeten spel en opvoeding afgestemd worden op hun nut voor het latere onderricht¹². Zo zijn poppen bijvoorbeeld uit den boze; het meisje dient te spelen met huisgeroi, dit als voorbereiding op haar latere taak als huisvrouw. Tijdens het eerste onderricht moeten de theoretische en de huiselijk-praktische vorming samengaan: niet alleen moet aandacht worden geschonken aan het zedelijke gehalte van de eerste lees- en schrijfoefeningen, ook moet het meisje zich wijden aan koken en allerlei soorten handwerk. Als humanist breekt Vives een lans voor een intellectuele vorming van meisjes, waarbij weliswaar enkel stichtelijke en onderrichtende Latijnse boeken mogen gelezen worden. Toch gelooft Vives niet in een eenzijdige Latijnse opvoeding, zoals Guillaume Budé en Erasmus¹³. Het kind moet zijn eerste vorming in de moedertaal krijgen, van zijn moeder moet het leren bidden in een begrijpelijke taal. Als derde leerschool, naast het gezin en de school, noemt Vives het leven zelf. Slechts terdege voorbereid in het gezin en geestelijk gewapend in haar zedelijke scholing, kan de jonge vrouw - liefst zo weinig mogelijk - naar buiten treden. Het leven speelt zich voor de vrouw voornamelijk binnenshuis, in de verborgenheid af. In de volgende hoofdstukken over de lichaamsverzorging, de opsmuk, het gedrag buitenshuis en danspartijen gaat Vives nader in op de Griekse, Romeinse en christelijke vrouwen, allen voorbeelden van eenvoud en deugdelijkheid.

Wie in Vives' traktaat vage tot treffende parallellen meent te onderkennen met Italiaanse humanisten, heeft geenszins ongelijk. Toch valt het op dat Vives in zijn *Institutio* geen enkele melding maakt van Italiaanse pedagogen of moralisten als Pier Paolo Vergerio, Giovanni Dominici, Francesco Barbaro, Leonardo Bruni of Leon Battista Alberti¹⁴. Vijf jaar later zou hij dat wel doen in zijn traktaat voor de man. Daar beveelt hij moeders de lectuur aan van de pedagogi-

12. Zie daarover ook R. Renson, 'Le jeu chez Juan Luis Vivès (1492-1540)', in: Ph. Ariès et J.-Cl. Margolin (Eds.), *Les jeux à la Renaissance. Actes du XXIIIe Colloque International d'Etudes Humanistes, Tours - juillet 1980* (Paris, 1982), pp. 469-487 [= De Pétrarque à Descartes, 43].

13. J. K. Sowards, 'Erasmus and the Education of Women', *The Sixteenth Century Journal*, 13 / 4 (1982), pp. 77-89.

14. W. Ruhmer, *Pädagogische Theorien über Frauenbildung im Zeitalter der Renaissance, nebst einer kritischen Würdigung der Leistungen mittelalterlicher Theoretiker* (Bonn, 1915), pp. 24-45; W. H. Woodward, *Studies in Education during the Age of the Renaissance* (Cambridge, 1906), pp. 119-122; G. M. Bertin, *La pedagogia umanistica europea nei secoli XV e XVI* (Milano, 1961), pp. 57-60, 100-105; Nauwelaerts, 'De meisjesopvoeding volgens Juan Luis Vives', pp. 137-138; J. M. McCarthy, *Humanistic Emphases in the Educational Thought of Vincent of Beauvais* (Leiden - Köln, 1976), pp. 54-57 [= Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 10]; G. Müller, *Mensch und Bildung im italienischen Renaissance-Humanismus: Vittorino da Feltre und die humanistischen Erziehungsdenker* (Baden-Baden, 1984), pp. 266-273 [= Saecula Spiritalia, 9].

sche traktaten van Vergerio en Filelfo¹⁵. In tweede instantie springt het in het oog dat Vives in zijn studieplan voor prinses Mary de lectuur van Thomas More's *Utopia* en Erasmus' *Colloquia* aanprijst¹⁶, maar in zijn *Institutio* geen ideeën uit de *Utopia* (1516) heeft opgenomen¹⁷. Voor we Vives echter confronteren met zijn tijdgenoten, ligt het in de bedoeling Vives' visies te confronteren met middeleeuwse *testimonia*. Zodoende worden niet enkel hardnekkige stereotypen over de Spaanse humanist genuanceerd, maar vooral directe of indirecte middeleeuwse invloeden in Vives' traktaat blootgelegd. Een stimulerende uitdaging vormde daarbij Nauwelaerts' hypothese dat Vives gebruik zou hebben gemaakt van het *Speculum virginum*, een anoniem overgeleverde pedagogische dialoog uit het begin van de 12de eeuw¹⁸.

2. VROUWENOPVOEDING IN DE MIDDELEEUWEN

Middeleeuwse kernen van cultuur worden traditioneel geassocieerd met het monastieke of feodale milieu. Monniken — zelden nonnen — worden als schrijvers of lezers van boeken voorgesteld. Troubadoursliederen van hopeloos verliefde ridders die smachten naar onbereikbare hoofse dames, schrijven deze jonkvrouwen geen intellectuele bezigheden toe, terwijl er toch tal van voorbeelden aangehaald kunnen worden van wereldlijke vrouwen van de vroege middeleeuwen tot de renaissance die over een rijke (lees-)cultuur beschikten¹⁹. Zo was — om slechts één voorbeeld aan te halen — de tweede vrouw van Lodewijk de Vrome, Judith van Beieren, belezen genoeg opdat Hrabanus Maurus haar zijn commentaren op het Boek Judith en Esther opdroeg, Walahfrid Strabo zijn Latijnse gedichten

15. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vivis Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), IV, p. 369: „de educandis liberis multi nominatim scripserunt: olim Plutarchus, nuper Paulus Vergerius et Franciscus Philolphus”. Zie ook Noreña, *Juan Luis Vives*, p. 196; Nauwelaerts, 'De meisjesopvoeding volgens Juan Luis Vives', pp. 137-138.

16. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vivis Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), I, p. 269; F. Watson, *Vives and the Renaissance Education of Women* (London, 1912), p. 142 and 147.

17. Ruhmer, *Pädagogische Theorien über Frauenbildung*, pp. 50-55.

18. Nauwelaerts, 'De meisjesopvoeding volgens Juan Luis Vives', p. 137. Over het *Speculum virginum*, zie: M. Bernards, *Speculum virginum. Geistigkeit und Seelenleben der Frau im Hochmittelalter* (Köln-Wien, 1982²) [= Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 16]; P. Bange, *Spiegels der christenen. Zelfreflectie en ideaalbeeld in laat-middeleeuwse moralistisch-didactische traktaten* (Nijmegen, 1986).

19. Stimulerend en inspirerend is L. Jardine, „'O decus Italiae virgo', or The Myth of the learned Lady in the Renaissance”, *The Historical Journal*, 28 (1985), pp. 799-819; M. L. King, 'Booklined cells: women and humanism in the early Italian Renaissance', in: P. H. Labalme (Ed.), *Beyond Their Sex: Learned Women of the European Past* (New York-London, 1980), pp. 66-90.

en bisschop Frechulf van Lisieux het tweede deel van zijn wereldgeschiedenis²⁰. Toch komt het mij voor dat uitspraken van bijvoorbeeld Philippe de Novare († 1261) in zijn *Les quatre âges de l'homme* als „A fame ne doit on apranre letres ne escrire” een grote repercussie kennen en ook in moderne monografieën over de middeleeuwse vrouw hardnekkig blijven nawerken²¹. Bleken wetenschappelijke artikels gewijd aan boekenbezit in de middeleeuwen, vrijwel geen weet te hebben van vrouwelijke boekbezitsters, dan is daarin recent een kentering te merken. De voorliefde van vrouwen voor boeken valt o.a. af te leiden uit de actieve bemoeienissen van Margaretha van Kleef, de tweede gemalin van hertog Albrecht van Beieren, met het boekenbedrijf aan het Haagse hof. Fungeerde zij vooral op het gebied van vrome teksten meermaals als opdrachtgeefster (o.m. Dirck van Delft, Hendrik van Veldeke's Servatius-legende), ook werd haar door van Veldeke het handschrift van zijn Aeneas-bewerking ter lectuur toevertrouwd nog voor het werk voltooid of voordrachtsrijp was²². Het Latijnse getijdenboek uit 1398 dat zij als gravin van Holland bestelde wordt beschouwd als een der vroegste voorbeelden van de Franse stijl, die kort nadien door de gebroeders Limburg zou worden benut voor de fameuze getijdenboeken van de hertog van Berry²³.

Hierbij aansluitend kan gewezen worden op het beroemde *Speculum Saxonum* of de *Sachsenspiegel*. Deze collectie van Saksisch gewoonterecht, omstreeks 1215 door Eike von Repgow gecompileerd en nadien uit het Latijn in het Duits vertaald, geeft een duidelijk beeld van de heersende gewoonten. In het eerste Boek wordt opgesomd welke 'paraphernalia' van de moeder op de dochter moesten over-

20. F. Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Erster Band: Von Cassiodor bis zum Ausklang der Karolingischen Erneuerung* (München, 1975), p. 397 en 356. Voor tal van andere voorbeelden verwijzen we de lezer naar H. Grundmann, 'Die Frauen und die Literatur im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frage nach der Entstehung des Schrifttums in der Volkssprache', *Archiv für Kulturgeschichte*, 26 (1936), pp. 129-161, hernomen in: Id., *Ausgewählte Aufsätze, Teil III: Bildung und Sprache* (Stuttgart, 1978), pp. 67-95 [= Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 25-3] en H. Grundmann, 'Litteratus-illiteratus. Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter', *Archiv für Kulturgeschichte*, 40 (1958), pp. 1-65, hernomen in: Id., *Ausgewählte Aufsätze, Teil III: Bildung und Sprache* (Stuttgart, 1978), pp. 1-66 [= Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 25-3].

21. C. Klapisch-Zuber, 'La femme et la famille', in J. Le Goff (Ed.), *De wereld van de middeleeuwen* (Amsterdam, 1991), pp. 281-308; M. Sonnet, 'Une fille à éduquer', in N. Zemon Davis - A. Farge (Ed.), *Histoire des femmes en Occident. III: XVIe - XVIIIe siècles* (Paris, 1991), pp. 111-139.

22. Grundmann, 'Die Frauen und die Literatur', pp. 147-148.

23. F. Gorissen, *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar* (Berlin, 1973), pp. 253 en 441; F. P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam, 1987), pp. 32-35 en 296-297; J. H. Marrow, 'Prolegomena to a new descriptive catalogue of Dutch illuminated manuscripts', in: E. Cockx-Indestege (Ed.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen ... J. Deschamps* (Leuven, 1987), pp. 298-301.

gaan. Naast klein huisvee, bedden, huishoudgerei, kledij en linnen-goed, wordt letterlijk melding gemaakt van „Alle Bûke, die zu God-dienste hôret [sic]”²⁴.

Daarnaast gewagen oorkonden van vrouwen die manuscripten verzamelen en bibliotheken uitbouwen. Zo werden in de vijftiende eeuw tenslotte vrouwen als patroons van auteurs of uitgevers aange-trokken door de eerste drukkerijen die in West-Europa ingang von-den. Margaretha van York bijvoorbeeld zette William Caxton (ca. 1420 - 1491) aan tot een Engelse vertaling van Raoul Lefèvre's *Recueilles d'histoires de Troye* en liet deze ook door hem drukken. Cax-ton's *Recuyell of the Historyes of Troye* zou het eerste gedrukte En-gelse boek zijn²⁵.

Het belang van voorgaande gegevens is niet gering. De hogerge-noemde getijdenboeken bijvoorbeeld, traditionele geschenken voor jonge meisjes die leerden lezen, waren in de 14de-15de eeuw erg po-pulaire literatuur, bedoeld voor devotie in privé-kring. Ze bevatten echter niet enkel gebeden om op vaste tijdstippen van de dag te le-zen, maar ook bijbelse verhalen of heiligenlevens, waarbij de tekst-keuze meestal varieerde naargelang de opdrachtgever of de be-gunstigde. Bij vrouwelijke lezers werden de taken van de vrouw be-nadrukt en bevatte het getijdenboek sprekende bijbelse *exempla* van na te volgen vrouwelijk gedrag²⁶. De verhalen met bijgaande il-lustraties herinnerden de lezeres niet enkel aan haar ondergeschikte positie, aan haar taak als huishoudster en kuise echtgenote, maar ook aan haar verantwoordelijkheid voor de opvoeding van haar kinde-ren²⁷. Zo waren de getijdenboeken meer dan gewone gebedenboe-ken; zij hadden — net als de middeleeuwse *Exempla*- en Spiegelli-teratuur²⁸ — een moralistisch-didactische functie.

24. H. Hirsch (Ed.), *Der Sacherspiegel* (Berlin-Leipzig, 1936), pp. 130-131; Grundmann, 'Die Frauen und die Literatur im Mittelalter', p. 133.

25. N.F. Blake, *Caxton: England's First Publisher* (London, 1976), pp. 26-30; 45; 107-108; G. Hindley, *England in the Age of Caxton* (New York, 1979), pp. 238-240.

26. Interessant in dit verband is H. Schroeder, *Der Topos der Nine Worthies in Literatur und bildender Kunst* (Göttingen, 1971), pp. 168-174.

27. Uitvoeriger informatie bij J. Harthan, *Books of Hours and Their Owners* (London, 1977).

28. Bange, *Spiegels der christenen*, pp. 255-258; P. von Moos, *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im 'Policraticus' Johanns von Salisbury* (Hildesheim, 1988), pp. 81-134 [= Ordo. Studien zur Literatur und Gesellschaft des Mittelalters und der frühen Neuzeit, 2]. Ook Jardine, 'The Myth of the learned Lady in the Renaissance', p. 816 definiëert het moralistisch doel van culturele ontwikkeling van vrouwen in de vroege renaissance aldus: „Within the humanist confraternity [sic] the accomplishment of the educated women (the 'learned lady') is an end in itself, like fine needlepoint or the ability to perform ably on lute or virginals. It is not viewed as a training for anything, perhaps not even for virtue (except in so far as all these activities keep their idle hands and minds busy)”. Zie ook L. Jardine, 'Isotta Nogarola: woman humanist education for what?', *History of Education*, 12 (1989), pp. 231-244.

In het spoor van Hieronymus' brief aan Laeta, waarin hij haar instructies gaf met betrekking tot de opvoeding van haar dochttertje Paula²⁹, herhaalden niet enkel de *Specula* en de getijdenboeken, maar ook de middeleeuwse moralisten dat het de taak van de vrouw was zich te bekommeren om de morele en literaire opvoeding van haar kinderen, en dan vooral van haar dochters. Verbazend genoeg rept Vives in zijn *Institutio* met geen woord over middeleeuwse pedagogen als Vincent de Beauvais, Aegidius Romanus, Francesco da Barberino, Christine de Pisan en Konrad Bitschin, auteurs die hem toch niet onbekend mogen zijn geweest, gezien zijn scholastieke vorming in Parijs³⁰. Inzake originaliteit stegen deze middeleeuwse auteurs — Aegidius Romanus uitgezonderd — zelden uit boven Hieronymus' gedachtengoed. De moralist Vincent de Beauvais († ca. 1264) bijvoorbeeld leunde in zijn *De eruditione filiorum regalium seu nobilium* sterk aan bij Hieronymus' brieven aan Neptunianus, Salviana, Laeta, Demetriades en Gaudentius, maar ook bij Augustinus en Ambrosius. Meisjesonderricht moest ook bij hem gericht zijn op het nuttige en op de kuisheid³¹. Daarbij moest de maagd Maria tot voorbeeld staan. Lezen en schrijven moesten betrokken worden op de bijbel en eventuele andere godvruchtige boeken. Zij boden als bijkomend voordeel dat ze door hun exempla de ijdelheid, de dwaasheden en de waanzin uit de vrouwelijke geest verdrijven³².

Vele thema's uit middeleeuwse *conduct books* worden ook in *Le Trésor de la Cité des Dames*, meer bekend onder de titel *Livre des trois Vertus* van Christine de Pisan behandeld³³. Zij gelooft in de gelijke mogelijkheden van vrouwen, maar ziet de beperkingen hen door de maatschappij opgelegd. Zoals in vele huwelijkstraktaten uit deze periode stelt ook zij in navolging van de brieven van Paulus en

29. A. A. Hentsch, *De la littérature didactique du Moyen Age s'adressant spécialement aux Femmes* (Cahors, 1903), pp. 27-30; J. N. Brunner, *Der hl. Hieronymus und die Mädchenerziehung auf Grund seiner Briefe an Laeta und Gaudentius. Eine patristisch-pädagogische Studie* (München, 1910), pp. 6-32; S. G. Bell, 'St. Jerome: A Girl's Education', in: S. G. Bell (Ed.), *Women: From the Greeks to the French Revolution* (Stanford, 1980), pp. 89-95; C. Krummeich, *Hieronymus und die christlichen feminae clarissimae* (Bonn, 1993), pp. 160-164 [= Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Alte Geschichte, 16].

30. Zie over Vives' opleiding te Parijs: Watson, 'The influence of Valencia', pp. 78-80; No-reña, *Juan Luis Vives*, pp. 36-42; E. González y González, *Joan Lluís Vives. De la escolastica al humanismo* (Valencia, 1987), pp. 139-159.

31. R. Tobin, 'Vincent of Beauvais on the education of women', *Journal of the History of Ideas*, 35 (1974), 485-489 (vooral pp. 487-488).

32. S. Shahar, *Childhood in the Middle Ages* (London - New York, 1990), p. 175; R. Tobin, 'Vincent of Beauvais' Use of *exempla* for Women', *Classical Folia*, 28 (1974), 206-213; J. Berlioz, 'Exempla: a Discussion and a Case Study. I. Exempla as a Source for the History of Women', in J. T. Rosenthal (Ed.), *Medieval Women and the Sources of Medieval History* (Athens-London, 1990), pp. 37-50.

33. Hentsch, *De la littérature didactique du Moyen Age*, pp. 155-161; Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, p. 210.

de commentaar van Thomas van Aquino op Aristoteles' *Ethica*, dat de vrouw bovenal verantwoordelijk is voor wat binnenshuis passeert³⁴. Over de opvoeding van meisjes door de moeder is zij kort: „Wanneer haar dochter op de leeftijd is gekomen om te leren lezen en nadat zij haar 'getijden' en haar 'officies' kent, moet men haar boeken bezorgen voor devotie en contemplatie en boeken waarin over moraal wordt gesproken³⁵.

Een andere exponent van middeleeuws-scholastiek denken over meisjesopvoeding was Konrad Bitschin (ca. 1400-na 1464). In het vierde boek van zijn *De vita coniugali*³⁶ stelde hij drie kernpunten bij de opvoeding van meisjes voorop: hun kuisheid, zwijgzaamheid en arbeidzaamheid. Lezen en schrijven stonden in functie van het lezen van de bijbel en waren gericht op het ontwikkelen van schaamtegevoel, matigheid, deemoed, zwijgzaamheid en gehoorzaamheid. Verder intellectueel onderricht — het meisje kon worden geïnitieerd in de sterrenkunde en wetenschappelijke inzichten in natuurfenomenen — had enkel tot doel het meisje te behoeden tegen de gevaren van ledigheid. Daarbij nam Bitschin een passage uit Ecclesiasticus tot leidraad: „Een dochter is voor een vader een zorgelijke schat ... De plaats waar ze verblijft, zij geen venster, geen plek waar men iedereen ziet die voorbijgaat; ze mag geen man haar schoonheid doen zien, zelfs niet deelnemen aan de gesprekken der vrouwen. Want zoals de mot uit het kleet, zo komt de slechtheid van de vrouw van een andere vrouw”³⁷.

Deze traktaten werden, net als getijdenboeken, door een opdrachtgever of -geefster besteld, met als gevolg dat ze op diens maat werden geconcipieerd en formeel werden gedetermineerd. Zo schreef Vincent de Beauvais voor Simon, leraar van de kinderen van Lodewijk IX en koningin Marguerite de Provence³⁸. Christine de Pisan zou haar werk hebben opgedragen aan de twaalfjarige Marguerite de

34. D Herlihy, *Medieval households* (Cambridge Mass., 1985), pp. 117-120; E. S. Kooper, *Love, marriage and salvation in Chaucer's 'Book of the duchess' and 'Parlement of foules'* (Utrecht, 1985), p. 42. H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam-Leuven, 1988), p. 397, n. 12, vermeldt een middelednederlandse Brugse (!) vertaling van Christine de Pisan, *Stede der vrouwen*, uit 1475 (London, British Library, Add. 20698), opnieuw uitgegeven door M. Oort (diss. Amsterdam, 1987).

35. M. C. Curnow, *The „Livre de la Cité des Dames” of Christine de Pisan: a critical edition* (Ann Harbor, 1985), p. 219.

36. R. Galle (hrsg.), *Konrad Bitschins Pädagogik. Das vierte Buch des enzyklopädischen Werkes „De vita coniugali”* (Gotha, 1905), pp. 185-189; Ruhmer, *Pädagogische Theorien über Frauenbildung*, pp. 19-22; P. Ketsch, *Frauen im Mittelalter. Quellen und Materialien. Band 2. Frauenbild und Frauenrechte in Kirche und Gesellschaft* (Düsseldorf, 1984), 246-249 [= Geschichtsdidaktik: Studien, Materialien, Band 19].

37. *Eccles.*, 42, 9-13.

38. G. Sivéry, *Marguerite de Provence. Une reine au temps des cathédrales* (Paris, 1987), pp. 162-165 en 228.

Bourgogne, kleindochter van Filips de Stoute. Willard opperde de mening dat Marguerite's broer, Jan zonder Vrees, opdracht gaf tot het werk „pour guider les pas de sa fille dans une cour dominée par Isabeau de Bavière — dont la réputation douteuse commençait à attirer l'attention des moralistes et prédicateurs”³⁹. Vergerius' *De ingenuis moribus* is een korte brief, opgedragen aan een Italiaanse *condottiere* en bijgevolg beperkt in omvang en inhoud. Ook Bruni's brief *De studiis et litteris* is gericht aan de adellijke dame Battista de Malatesta, die hij deelachtig wil maken aan de schatten van de klassieke cultuur. Aeneas Sylvius Piccolomini schreef zijn traktaat *De liberorum educatione* (1450) eveneens in briefvorm aan Ladislaus, koning van Hongarije en Bohemen. Het moest vier delen bevatten, corresponderend met de vier levensstadia van de mens, waarin de ideale koning als knaap, jongeling, man en grijsaard werd geschilderd⁴⁰.

3. HET ENGELSE PUBLIEK

Ook Vives droeg zijn *Institutio* op aan zijn landgenote Catharina van Aragon. Op zoek naar een „ocium ad vitam studiosam”⁴¹, richtte hij zijn blik definitief op Engeland toen in januari 1521 door de dood van kardinaal Willem van Croÿ⁴² zijn hoofdinkomen was weggefallen en hij door tussenkomst van Thomas More van Catharina een jaarlijkse dotatie had kunnen bekomen. Sindsdien heeft Vives zijn plannen om *court scholar* aan het Engelse Hof te worden nooit echt opgeborgen. Hij roept More's invloed in, maar krijgt van More enkel de aansporing te werken aan een korte rede als antwoord op Pseudo-Quintilianus' *Pro Caeco contra Novercam*⁴³. Een jaar la-

39. Cf. *Le Livre des Trois Vertus*. Édition critique et notes par C. C. Willard (Paris, 1989), p. XII. Zie ook M. C. Curnow, *The „Livre de la Cité des Dames” of Christine de Pisan: a critical edition* (Ann Harbor, 1985), p. 217; M. Zimmermann, 'Sages et prudentes mainagieres in Christine de Pizans „Livre des Trois Vertus” (1405)', in T. Ehlert (Ed.), *Haushalt und Familie in Mittelalter und früher Neuzeit. Vorträge eines interdisziplinären Symposions vom 6. - 9. Juni 1990 an der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn* (Sigmaringen, 1991), pp. 193-206 (pp. 195-197).

40. Ruhmer, *Pädagogische Theorien über Frauenbildung*, pp. 24-25 and 35-36; Bertin, *La pedagogia umanistica*, pp. 44-45, 49-50, 57-59.

41. P. S. Allen - H. M. Allen - H. W. Gattod, *Opus Epistularum Des. Erasmi*, 12 vols. (Oxford, 1906-1958), IV, ep. 1222.

42. Vives was waarschijnlijk sinds 1516 privé-leraar Latijn van de kardinaal; M.A. Nauwelaerts, 'De Spaans-Nederlandse Humanist Juan Luis Vives en Leuven', *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 12 (1972), pp. 183-186.

43. W. Nijhoff - M. E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, 8 vols. ('s-Gravenhage, 1923-1971), nr. 2175; E. González - S. Albiñana - V. Gutiérrez, *Vives. Ediciones princeps* (Valencia, 1992), nr. 19; G. Majansius (Ed.), *J. L. Vivis Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), II, pp. 472-500.

ter draagt hij zijn commentaar op Augustinus' *De civitate Dei* op aan Hendrik VIII. Door vertraging bij het drukken — zijn werk kwam pas eind september 1522 van de pers — moest Vives zijn plan laten varen het werk persoonlijk in Engeland te bezorgen⁴⁴. Voor zijn definitieve afreis naar Engeland in mei 1523 draagt Vives tenslotte in april van dat jaar zijn *Institutio foeminae christianae* aan zijn landgenote Catharina van Aragon op. Net als bij Vincent de Beauvais, Christine de Pisan, Vergerio en Bruni, hebben de omstandigheden van schrijven en de identiteit van de geadresseerde hun invloed op Vives' werk laten gelden. Vooreerst was het denken over meisjesopvoeding in Engeland opgeleefd onder impuls van Catharina van Aragon: in de vijftien eeuwen vóór 1523 telt men in Engeland slechts 7 traktaten die handelen over de opleiding van vrouwen, waarvan de meeste dan nog bestemd voor religieuzen⁴⁵, in de vijftien jaar na 1523 verschenen even zoveel traktaten over meisjesopvoeding.

Daarnaast was Vives' traktaat ook inhoudelijk op de Engelse leest geschoeid⁴⁶. Van doorslaggevend belang was hier de kring rond Thomas More. Zoals Erasmus in 1521 in een brief aan Guillaume Budé⁴⁷ al moest toegeven dat hij pas door het voorbeeld van More's dochters overtuigd was van het nut van meisjesopvoeding, spreekt ook uit Vives' traktaat een grote bewondering voor More en diens dochters⁴⁸. Al heeft More geen eensluitende theorieën over meisjesopvoeding neergeschreven, toch vond zijn huisonderricht aan zijn dochters grote weerklink, en dit niet in het minst door More's alomgeprezen opvoeding van zijn dochter Margaret. Zoals later Erasmus, Elyot en Agrippa van Nettesheim, was More pleitbezorger voor een opvoeding waarbij handvaardigheid en literaire vorming samengingen. In een brief van 1518 aan William Gonell, huisleraar aangesteld voor de opvoeding van zijn dochters⁴⁹, bestreed More bovendien de gedachte dat de vrouw inferieur is ten opzichte van de man en stelde hij dat meisjes evenzeer als jongens recht hebben op een goede opvoeding⁵⁰.

44. Noreña, *Juan Luis Vives*, p. 80, n. 22.

45. Watson, *Vives and the Renaissance Education of Women*, pp. 3-4.

46. Kelso (*Doctrine for the Lady of the Renaissance*, p. 117) heeft er reeds op gewezen dat het feit dat Vives de ongemakken bij het krijgen van kinderen zo levendig heeft beschreven, verband houdt met de onvruchtbaarheid van Catharina van Aragon.

47. Allen, *Opus Epistularum Des. Erasmi*, IV, ep. 1233 (p. 578-579). Zie ook Erasmus' dialoog *Abbatis et eruditae* (I,3) en zijn brieven aan Ulrich von Hutten (Allen, *Opus Epistularum Des. Erasmi*, IV, ep. 999) en Juan Vergara (Allen, *Opus Epistularum Des. Erasmi*, VIII, ep. 2133) over More's huis en dochters.

48. G. Majansius, *o.c.*, IV, 83.

49. *CE* 2, 118.

50. Zie o.m. E. F. Rogers, *The Correspondence of Sir Thomas More* (Princeton, 1947), p. 122, nr. 63.

More gaat zodoende verder dan Vives, die — zoals gezegd — van het Aristotelische principe van de vrouwelijke zwakte en inferioriteit uitgaat. Dit manifesteert zich onder meer in More's ijveren voor een oefening in de welsprekendheid⁵¹, een ijveren dat diametraal staat tegenover Vives' middeleeuwse pleidooi voor zwijgzaamheid bij de vrouw⁵². Zo zouden More's dochters — door Vives in een brief aan Cranevelt later als 'facundissimae' bestempeld — zonder enige reserve gedisputeerd hebben ten overstaan van Hendrik VIII⁵³.

Vives' ideeën over vrouwenopvoeding, waarvan hij fier in zijn voorwoord tot Catharina zei dat hij de eerste was die ze synthetisch in één werk had gebundeld⁵⁴, vielen in Engeland in vruchtbare bodem. Catharina vroeg More een Engelse vertaling van het werk te publiceren. Toen deze echter vernam dat Richard Hyrde reeds een vertaling had klaarliggen, engageerde hij zich diens tekst na te lezen en te corrigeren. Richard Hyrde, die door Catharina voor zijn vertaling rijkelijk beloond werd⁵⁵, was voor More geenszins een onbekende. Een jaar eerder had Hyrde een voorwoord geschreven bij de Engelse vertaling van Erasmus' *Precatio dominica in septem portiones distributa* door More's dochter, Margaret Roper. Hyrde had in dit voorwoord — door Foster Watson betiteld als 'the first reasoned claim, written in English, for the higher education of women'⁵⁶ — de middeleeuwse grenzen van de kloostervorming doorbroken en in navolging van More's ideeën gepleit voor een intellectuele vorming van vrouwen⁵⁷. In zijn voorwoord op zijn vertaling van Vives' *Institutio*, opgevat als een dedicatiebrief aan Catharina, werkte Hyrde het gedachtengoed van More en Vives verder uit met eigen argumenten. Vooreerst — zo stelde Hyrde — is het in het belang van de mannen zelf dat vrouwen zich richten naar het goede en gewapend worden tegen het slechte.

51. Interessante synthese bij P. J. Benson, *The Invention of the Renaissance Woman. The Challenge of Female Independence in the Literature and Thought of Italy and England* (Pennsylvania, 1992), pp. 163-171.

52. Uhlig - Arnold, 'Vives in England', p. 152; D. S. Greenhut, 'Persuade yourselves: Women, Speech, and Sexual Politics in Tudor Society', *Proteus: a Journal of Ideas*, 3/2 (1986), pp. 44-46.

53. Rogers, *The Correspondence of Sir Thomas More*, pp. 76-78, nr. 168.

54. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vives Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), IV, p. 65: „ita nulli hactenus tractato in tanta ingeniorum scribentiumque varietate ac copia”. Ook Francesco da Barberino eiste (in 1290) reeds meer dan honderd jaar vóór Vives - eveneens ten onrechte - deze eer op (Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, p. 56). Voor een ruime bespreking van Vives' dedicatiebrief, zie Holm, 'Struggling with the Letter: Vives's Preface to The Instruction of a Christian Woman', pp. 265-297.

55. D. V. Bayne, 'The Instruction of a Christian Woman: Richard Hyrde and the Thomas More Circle', *Moreana*, 45 (1975), p. 11.

56. F. Watson, *Luis Vives, El Gran Valenciano* (London, 1922), p. 55 (geciteerd bij Bayne, 'The Instruction of a Christian Woman', p. 7, n. 8). Zie ook Watson, *Vives and the Renaissance Education of Women*, p. 159.

57. Bayne, 'The Instruction of a Christian Woman', pp. 7-8; Schibel, „'Geziemt es dem weiblichen Geschlecht, heidnische Autoren zu lesen?'", p. 47.

Daarnaast was hij er zich terdege van bewust dat de conservatieve houding van vele mannen tegenover meisjesopvoeding diep was ingeworteld en betreurde Hyrde het gebrek aan logisch redeneren bij zijn sexegenoten, die de vrouwen wel bekritiseerden, maar hen geen enkele kans boden zich door studie en intellectuele vorming te verbeteren. Tenslotte weerlegde Hyrde de opinie van hen die vreesden dat vrouwen, onderwezen in het Grieks en het Latijn, vrijelijker met priesters en geestelijken zouden omgaan, door hun argument om te buigen. Er was juist geen betere manier om een vrouw te beveiligen tegen priesters en broeders. Deze lieden kennen namelijk zo weinig van deze oude talen en de meeste vluchten voor de klank alleen al, net zoals ze reeds wegvluchten van het geluid van bedelaars in de straat⁵⁸.

Vives vond met zijn *Institutio* in de personen van More en Hyrde duidelijk geestesverwanten. Zo getuigde Hyrde zelf in zijn voorwoord op zijn Engelse vertaling dat „there was never any treatise made, either furnished with more goodly counsels, or set out with more effectual reasons, or garnished with more substantial authorities, or stored more plenteously of convenient examples, nor all these things together more goodly treated and handled, than master Vives hath done in his book”⁵⁹. Toch kan men zich niet van de gedachte ontdoen dat Vives, door tijdgenoten reeds in nauwe relatie gezien tot zijn landgenote Catharina, zeker de wenselijkheid van een intellectuele vorming voor meisjes onderschreef, maar deze vorming bleef correleren aan de sociale status van de vrouw: haar huishoudelijke rol van echtgenote en moeder. Dit strikte en repressieve kader werd door Vives nooit doorbroken⁶⁰. Ruth Kelso vergelijkt in dit verband het voorgeschreven leatuurprogramma voor prinses Mary met Vives' programma voor Charles, de zoon van William Blount, baron van Montjoy, en wijst op de beperktheid van het meisjesprogramma. Zo kregen de Griekse en Romeinse geschiedschrijvers, dichters, filosofen en redenaars geen plaats in haar boekenlijst. Evenmin werd er ruimte gelaten voor astronomie, politiek, natuurwetenschappen, muziek of schilderkunst⁶¹. Kuschmierz tracht de beperktheid van Vives' ge-

58. Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, p. 63; Bayne, 'The Instruction of a Christian Woman', p. 15.

59. Cf. *A very frutefull and pleasant boke called the instruction of a Christen woman / made first in Laten / and dedicated unto the quenes good grace / by the right famous clerke mayster Lewes Vives / and turned out of Laten into Englysshe by Richarde Hyrd...* (London, 1529), sig. A2v.

60. Benson, *The Invention of the Renaissance Woman*, pp. 172-174.

61. Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, p. 74; Bayne, 'The Instruction of a Christian Woman', pp. 13-14; Kaufman, 'Juan Luis Vives on the Education of Women', pp. 894-896.

zichtspunt door de toenmalige sociale status van de vrouw in Tudor-Engeland te verklaren⁶². Toch moet hier niet enkel Vives' publiek — het Engelse hof en de kring rond Thomas More — als verklaringsgrond ingeroepen worden. Vives' Spaanse achtergrond en contacten met Spaanse schrijvers hebben immers eveneens markante sporen nagelaten in zijn *conduct book*.

4. „SPAANSE” ACHTERGRONDEN

De formulering „ad Serenissimam Dominam Catherinam Hispanam, Angliae Reginam” in Vives' opdrachtbrief wijst reeds op zijn Spaans-Catalaanse bewustzijn. Ook in zijn *De officio mariti* zou Vives met klem herhalen dat het Gods wil was dat het voorbeeld van de „Spaanse Catherina, koningin van Engeland” zou schitteren en neerdalen over de wereld⁶³. De redenen voor dit Spaans-nationale bewustzijn zijn bekend. Vives' geboortjaar 1492 staat in de Spaanse geschiedenis opgetekend als *annus mirabilis*, een wonderlijk jaar: in januari heroverden de verenigde troepen van Ferdinand en Isabella Granada, waardoor de 700-jaar durende inspanningen van de christelijke *Reconquista* met succes bekrond werden; de aartsbisschop van Vives' geboortestad Valencia, Rodrigo Borgia (or Borja), werd verkozen tot paus Alexander VI; in augustus verscheen de Castiliaanse grammatica van Antonio de Nebrija, de eerste Europese spraakkunst in de volkstaal; in oktober ontdekte Columbus Amerika⁶⁴. Daarnaast is het belangrijk te noteren dat Catherina van Aragon is opgegroeid in een Spaans cultureel en intellectueel réveil, gestimuleerd door haar eigen moeder Isabella. Dat zij in alle opzichten de erfgename was van Isabella, wordt eveneens met klem benadrukt in de opdrachtbrief van Erasmus' *Christiani matrimonii institutio* (1526)⁶⁵. De *pietas literata* van de koningin impressioneerde niet enkel Erasmus⁶⁶, haar haast ascetische persoonlijkheid stond ook model voor Vives' *Institutio*.

62. R. L. Kuschmierz, *The Instruction of the Christian Woman: A Critical Edition of the Tudor Translations* (Diss. Univ. of Pittsburgh, 1961), p. LXIX (geciteerd bij Bayne, 'The Instruction of a Christian Woman', p. 14, n. 33).

63. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vives Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), IV, p. 322: „nec acetati nostrae voluit Christus deesse exemplum, multum etiam ad posterum manaturum, quod praebet Catharina Hispana Britanniae Regina, Henrici Octavi uxore”.

64. Vosters, 'Juan Luis Vives en de Nederlanden', pp. 65-66.

65. Allen, *Opus Epistularum Des. Erasmi*, VII, epist. 1727: „Non tua bona, sed dona Dei in te tum miramur, tum praedicamus. Elisabethae Hispaniarum quondam reginae, Matris tuae virtutes Heroicae pridem Orbe toto celebrabantur, cujus integerrimi mores vere bonus odor erat Dei in omni loco”.

66. Zie ook Allen, *Opus Epistularum Des. Erasmi*, epp. 855, 968, 1313, 1404, 2133.

In zijn boek *Luis Vives, el Gran Valenciano* heeft Foster Watson op de impact van Vives' Valenciaanse achtergronden gewezen. Noreña waarschuwt wel dat de hispanofiel Watson al te emfatisch Vives' jeugdindrukken in Valencia heeft willen inroepen om zijn latere denken te verklaren⁶⁷, maar toch blijven bepaalde inzichten valabel. Zo is Vives' eigen opvoeding, zijn zogenaamde *schola domestica*, tekenend geweest voor zijn visie op de opvoedende rol van de moeder in de eerste levensjaren en zijn oordeel over het belang van een eerste opvoeding in de moedertaal⁶⁸. Tal van passages in de *Institutio* en de *De officio mariti* illustreren dan ook Vives' diepe bewondering voor zijn moeder Blanca March en zijn schoonmoeder Clara Cervent. Het aangrijpende verhaal van Clara Cervent die haar man, die aan een ongeneeslijke syfilis leed, tot in zijn laatste uren bleef verzorgen, is genoegzaam bekend⁶⁹. Wanneer Vives in zijn *De officio mariti* als voorbeeld een twintigtal heilige vrouwen, gaande van Agnes tot Thecla over Catherina van Siena en Laeta, opsomde, voegde hij daarbij — tot Erasmus' grote verbazing trouwens⁷⁰ — de namen van drie hem bekende tijdgenoten: Catharina van Aragon, Clara Cervent en zijn eigen moeder Blanca March⁷¹.

Vives' opvatting over de rol van de moeder in de eerste levensjaren is dus zeker sterk beïnvloed door positieve ervaringen in zijn *schola domestica* te Valencia, maar ook na zijn vertrek bleef hij zich in Spaanse kringen ophouden. In Parijs, waar vele van zijn landgenoten gingen studeren, stond hij in nauw contact met Spaanse geleerden als Miguel de Santangel, Antonio Coronel, Juan Dolz, Fernando

67. Noreña, *Juan Luis Vives*, p. 13.

68. Voor de invloed van Vives' Spaanse achtergrond op zijn visie over de rol van de moedertaal in de opvoeding, zie Watson, 'The influence of Valencia', pp. 58-59; Uhlig - Arnold, 'Vives in England', pp. 146-147; C. Matheussen, 'Le rôle des langues vernaculaires dans l'enseignement du latin selon Georges d'Halluin, et les points de vue d'Erasmus et de Vivès', in: J.-C. Margolin (Ed.), *Acta Conventus neo-Latini Turonensis: troisième Congrès international d'études néo-latines, Tours, Université François Rabelais 6-10 septembre 1976* (Paris, 1980), pp. 471-480 [= De Pétrarque à Descartes, 38]. Ook ijverde Vives voor begrijpelijke wetgeving in de moedertaal (Watson, 'The influence of Valencia', pp. 56-57). In verband met de gevolgen van Vives' aandacht voor de moedertaal voor Engeland, zie Uhlig - Arnold, 'Vives in England', pp. 148-149.

69. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vives Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), IV, pp. 196-198; D. Sacré, 'Aspecten van de vrouw in de neolatijnse letterkunde, een anthologie', *Didactica Classica Gandensia*, 29-30 (1991), pp. 429-494.

70. Watson, 'The influence of Valencia', p. 53.

71. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vives Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), IV, p. 372: „sed recentiores quoque Catharina Angliae Regina, Clara Cerventa Valdaurae uxor, Blanca Marcha". In een brief vermeldt Vives de 'singularis probitas' van zijn moeder, zie J. IJsewijn - G. Tournoy, 'Litterae ad Craneveldium Balduiniana. A Preliminary Edition. 1. Letters 1-30 (March 1520 - February 1521)', *Humanistica Lovaniensia*, 41(1992), pp. 1-85.

de Enzinas en Gaspar Lax⁷². In Brugge — door Vives zijn 'tweede Valencia' genoemd — werd hij opgenomen door de Valdaura's, verre Spaanse familieleden⁷³. Hij werkte er zijn *Institutio foeminae christianae* in 1523 af en huwde er Margareta Valdaura. In een brief aan Cranevelt verantwoordt Vives zijn partner-keuze aldus: „Ik ben van plan de dochter van Valdaura te huwen, niet om haar rijkdom of schoonheid, maar enkel omwille van de zuivere en verfijnde opvoeding die ze ontvangen heeft van haar heilige moeder en grootmoeder”⁷⁴. Het aantal Spaanse hovelingen aan het Engelse hof van Catherina wijst voorts niet enkel op het belang van deze bevolkingsgroep rond haar eigen figuur, maar deze Spaanse populatie suggereert ook contacten met Vives. Interessant is daarbij het feit dat Vives juist op vraag van zijn Londense huisgenoot Alvaro de Castro, een koopman afkomstig uit Burgos, zijn *De officio mariti* schreef⁷⁵. Daar de Castro geen Latijn verstond, schreef Vives een eerste ontwerp van zijn traktaat in het Spaans en bracht pas later — door toedoen van zijn Spaanse vrienden Honorato Juan en Juan Andrés Strany — een uitgebreidere Latijnse versie op de markt. Zo wordt Vives' Engelse periode geopend met een traktaat over de opvoeding van de vrouw, opgedragen aan een Spaanse koningin, en wordt ze afgesloten met een moralistisch traktaat over de plichten van de man, opgedragen aan Juan de Borja y Enríquez, hertog van Gandía.

De vraag dringt zich dan ook op of Vives niet eerder geïnspireerd werd door auteurs als een Antonio de Nebrija of de Catalaan Ramon Llull⁷⁶, dan door het *Speculum virginum* — zoals Nauwelaerts

72. J. L. Vives, *In pseudodialecticos. A Critical Edition. Introduction, Translation and Commentary* by C. Fantazzi (Leiden, 1979), p. 6 [= *Studies in Medieval and Reformation Thought*, 27]; González y González, *Joan Lluís Vives*, pp. 133-143.

73. Ook in de periode 1528-1540 bleef Vives relaties onderhouden met Spanjaarden: Galcerano Cepello, Antonio Barquero, Honorato Juan, Pedro Maluenda, Rodrigo Manrique, Juan Maldonado. De belangrijkste personen aan wie hij zijn werken opdroeg waren Karel V, de koning van Portugal, de hertog van Gandía, prinses Margaretha van Oostenrijk, de aartsbisschop van Sevilla, prins Filips (II) en Doña Mencía de Mendoza (Noreña, *Juan Luis Vives and the Emotions*, p. 239, n. 1).

74. *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium, 1552-1528*, ed. H. de Vocht (Louvain, 1928), p. 272, nr. 102 [= *Humanistica Lovaniensia*, 1].

75. Noreña, *Juan Luis Vives*, p. 93; H. de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the first half of the XVIth Century. Erasmus - Vives - Dorpius - Clenardus - Goes - Moringus* (Louvain, 1934), 13, n. 5 [= *Humanistica Lovaniensia*, 4].

76. Nebrija werd reeds als inspiratiebron gesuggereerd door J. Gérard, 'Vivès et l'organisation de l'enseignement', *Revue de l'Université de Bruxelles*, 44 (1938), p. 84, n. 1. Vergelijkingsstukken vindt men bij K. Arnold, *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance. Beiträge und Texte zur Geschichte der Kindheit* (Paderborn-München, 1980), pp. 125-126 and 170-173 [= *Sammlung Zebra*, Reihe B, 2].

heeft verondersteld⁷⁷. Watson⁷⁸ van zijn kant beweert dat de scholastiek-geïnspireerde Spaanse geleerden op de humanist Vives geen invloed uitgeoefend hebben. Toegegeven, na zijn Parijse verblijf is Vives uit de 'Cimmerische duisternis' van het scholastieke denken getreden en heeft hij mede door contacten met de *Devotio Moderna* en Parijse humanisten als Guillaume Fichet en Robert Gaguin een moderneren denken ontwikkeld⁷⁹. Anderzijds stoot men in Vives' *Institutio* op tal van loci communes uit de misogynie literatuur van de late middeleeuwen en vroege renaissance. Typeringen als zou de vrouw hebzuchtig, gierig, jaloers, onstandvastig, opschepperig en praatziek zijn, duiken derhalve ook op in de anti-feministische literatuur van Spanje⁸⁰. Enerzijds verschijnt het thema 'vrouwenlisten' in de 2de helft van de 15de eeuw opvallend veel in de Europese prentkunst, en dit als een uitvloeisel van de *exempla* van Hieronymus en het 'alfabet van de vrouwenondeugden' van de dominicaan Giovanni Dominici (1357-1419) en de *Summa Theologiae Moralis* (1450) van diens leerling Antoninus van Firenzen⁸¹. Anderzijds sijpelen hier uiteraard misogynie motieven uit de Latijnse literatuur door: de invloed van Ovidius' *Ars amatoria* op de *Pamphilus de Amore* uit de 12de eeuw is daarvan een bekend voorbeeld⁸², maar ook uitlatingen van Juvenalis, Andreas Capellanus en uit Boccaccio's *Il Corbaccio* hebben menig Spaans auteur beïnvloed⁸³. Het thema bijvoorbeeld dat een vrouw geen geheim kan bewaren — *nil secretum servans* in de woorden van Andreas Capellanus — vinden we zowel bij de laat-middeleeuwse auteurs Clemente Sánchez de Vercial († 1436) en Alfonso Martínez de Toledo (ca. 1398 - ca. 1470), als bij latere auteurs zoals Cristóbal de Villalón, Antonio de Guevara (ca. 1480 - 1548), Lope de Vega (1562-1635) en Juan Ruiz de Alarcón

77. Nauwelaerts' argumenten (Nauwelaerts, 'De meisjesopvoeding volgens Juan Luis Vives', p. 137) dat Vives dezelfde bijbelteksten en kerkvaders aanhaalt, dat hij dezelfde voorbeelden van heilige vrouwen inroept en dezelfde principes betreffende omgang, kleding, voeding e.d. huldigt, zijn onvoldoende doorslaggevend. De middeleeuwse *Speculum*-literatuur staat per definitie bol van bijbelcitaten en het succes van kerkvaders als Ambrosius, Hieronymus, Gregorius en Augustinus in de middeleeuwen was algemeen verspreid (Bange, *Spiegels der christenen*, pp. 173-180).

78. Watson, 'The influence of Valencia', p. 63.

79. Noreña, *Juan Luis Vives*, pp. 34-45; González y González, *Joan Lluís Vives*, pp. 159-181.

80. K. R. Scholberg, *Sátira e invectiva en la España medieval* (Madrid, 1971), pp. 272-280.

81. L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming van de zeden* (Baarn, 1983), pp. 26 en 59-60.

82. W. Blumenthal, 'Untersuchungen zur Komödie Pamphilus', *Mittellateinisches Jahrbuch*, 11 (1976), pp. 224-249.

83. P. Dronke, *Medieval Latin and the Rise of European Love-lyric* (Oxford, 1968), I, pp. 83-85; M. De Riquer, 'Il Boccaccio nella letteratura catalana medievale', in: F. Mazzoni (Ed.), *Il Boccaccio nelle culture e letterature nazionali* (Firenze, 1978), pp. 107-126 [= Ente Nazionale „Giovanni Boccaccio", 3].

(1581-1639). Daarbij is het opvallend dat haast allen teruggaan op een passage uit Macrobius' *Saturnalia* (I, 6, 20-25), één van de meest geciteerde laat-antieke auteurs bij grote middeleeuwse autoriteiten als Isidorus van Sevilla, Beda Venerabilis, Johannes van Salisbury⁸⁴.

Afwijkend van de Spaanse traditie ijverden zowel Vives in zijn *Institutio* (II, 6) als Francesc Eiximenis in zijn *Llibre de les dones* (cap. XVIII) ervoor dat de vrouw zou 'geleerd worden' geheimen — en dan vooral die van haar echtgenoot — te bewaren⁸⁵. Bekijkt men dit *Llibre de les dones* van de franciscaan Eiximenis (ca. 1340 - 1409) van naderbij, dan wordt men getroffen door een reeks markante parallellen⁸⁶.

Vooreerst is het middeleeuwse traktaat van de Catalaanse minoriet opgedragen aan een adellijke dame, Sança Ximènic Arenós, hertogin van Prades. Het richt zich — net als Vives' *Institutio* — tot meisjes van alle sociale lagen, maar vooral tot meisjes van de hogere burgerij: „Het handelt allemaal over vrouwen, en betreft hun goede of kwade eigenschappen, en de remedies voor deze laatste”⁸⁷. In tweede instantie gaat Vives op dezelfde klassieke, patristische en middeleeuwse bronnen terug als Eiximenis. Martí De Riquer vermeldt onder de klassieke bronnen van Eiximenis: Terentius, Varro, Cicero, Ovidius, Juvenalis, Seneca, Plutarchus, Pompeius Trogus, Valerius Maximus en Macrobius. Naast de kerkvaders Gregorius, Lactantius, Origenes, Hieronymus, Ambrosius, Augustinus, Prudentius en middeleeuwse schrijvers als Thomas van Aquino, Beda, Gratianus, Ivo van Chartres, Boethius, Hugo van Saint Victor, Prosper van Aquitanië, hebben ook heel wat verhalen of *exempla* uit de *Vitae patrum* en Palladius' *Historia Lausiaca* hun plaats gekregen in Eiximenis' werk, verhalen die ook kunnen gelezen worden in de *Historia scholastica* van Petrus Comestor, het *Speculum Historiale* van Vincent van Beauvais en de *Historia Transmarina* van Jacques de Vitry⁸⁸. Daarenboven hebben exemplarische verhalen van middeleeuwse prekers

84. C. Zintzen, 'Bemerkungen zur Nachwirkung des Macrobius in Mittelalter und Renaissance', in: M. Wissemann (Ed.), *Roma Renascens. Beiträge... Ilona Opelt* (Frankfurt-M., 1988), pp. 415-439.

85. D. J. Viera, "'El hombre cuerdo no debe fiar de la mujer ningun secreto', como tema de la literatura clasica hispanica", *Thesaurus. Boletín del Instituto Caro y Cuervo*, 30 (1975), p. 558; D. J. Viera, 'Influyó el *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis (1304?- 1409?) en el *De Institutione Foeminae Christianae* de Juan Luis Vives?', *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 54 (1978), p. 154.

86. Hentsch, *De la littérature didactique du Moyen Age*, pp. 149-152; Viera, '¿Influyó el *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis?', pp. 148-153.

87. M. De Riquer, *Comentaris crítics sobre clàssics catalans* (Barcelona, 1935), p. 87: „és tot de dones, e tracta de llurs bonees o vicis e remeis d'aquells". Voor Vives' doelpubliek, zie Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, p. 263.

88. De Riquer, *Comentaris crítics sobre clàssics catalans*, pp. 90-92.

— net zoals bij La Tour Landry en *Le ménagier de Paris*⁸⁹ — ordening en keuze der *exempla* in Eiximenis' traktaat beïnvloed. Op de derde plaats is er een opvallende stijlovereenkomst tussen Eiximenis' moralistisch-didactisch traktaat en Vives' *Institutio*. Vives is met zijn 'extemporaneus stilus' geenszins boven Eiximenis uitgestegen. Zijn gebrekkige, middeleeuwse stijl in de *Institutio* is dan ook niet van Erasmus' kritiek gespaard gebleven⁹⁰.

Eiximenis' traktaat heeft de Valenciaan dus zeker sterk beïnvloed, maar niet in die mate dat men moet denken dat een schaamteloze Vives, vermoed na de voltooiing van zijn commentaar op Augustinus' *Civitas Dei* en gehaast om een nieuw werk voor Catharina van Aragon in druk te krijgen, Eiximenis' *Llibre de les dones* geheel heeft geplagicierd. Wel heeft Vives verschillende persoonlijke accenten van Eiximenis' *Llibre de les dones* in zijn eigen traktaat overgenomen.

Zo verzette de franciscaan zich tegen de middeleeuwse opinie dat de vrouw bezit is van de man en pleitte hij voor gelijkheid tussen beide geslachten. Ook meende hij dat het huwelijk niet enkel procreatie tot doel heeft, een gangbare middeleeuwse gedachte⁹¹, maar dat er tevens plaats is voor echtelijke liefde, gebaseerd op trouw en eerbied. Het gebruik van geweld om de ongehoorzame vrouw bij te sturen zwoer hij af. Vives zou later hetzelfde doen in zijn *De officio mariti*⁹². Daarnaast beklemtoonde Eiximenis het gevaar van ongecontroleerde jaloezheid en stond ook bij hem de huishoudelijke taak van de vrouw centraal. Nog nauwer leunt Vives aan bij Eiximenis in zijn visies over de opvoeding van de vrouw. Eiximenis brak met de Spaanse middeleeuwse traditie, verdergezet door Fray Luis de León⁹³, waarin de vrouw lectuur en geestelijke ontplooiing werd ontzegd⁹⁴. In tegenstelling tot verscheidene middeleeuwse schrijvers was Eiximenis de mening toegedaan dat de vrouw door haar lectuur beter in staat was confidentiële en huiselijke zaken met haar man te bespreken⁹⁵. Niettemin bleef Eiximenis, net als Vives, de Aristote-

89. Berlioz, 'Exempla: a Discussion and a Case Study. I. Exempla as a Source for the History of Women', p. 39 and 48, n. 14.

90. Allen, *Opus Epistularum Des. Erasmi*, VII, epist. 1830.

91. Visie gebaseerd op Augustinus; *De nupt. et concup.* 1, 15, 17 - 1, 17, 19; cf. J. A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago-London, 1987), pp. 139, 197, 280-281, 364-365, 429.

92. G. Majansius (Ed.), *J. L. Vivis Opera Omnia* (Valencia, 1782-1790), IV, pp. 400-407: *Cap. VIII: De reprehensione et castigatione*.

93. In zijn *La perfecta casada* (1583); cf. J. Fitzmaurice-Kelly, 'Woman in sixteenth-century Spain', *Revue Hispanique*, 70 (1927), 557-632 (p. 562).

94. Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones* (Barcelona, 1495), fol. XXXXIII^f (a): „aprovaue que tote dona sabers letra, car deya que havia maior occasió de ésser devota e de ocupar si mateixa e de informarse en tot bé e estar més en casa e de consolarse en ses tribulacions”.

95. D. J. Viera, 'Actitud hacia la educación de la mujer en las letras clásicas hispánicas', *The-saurus. Boletín del Instituto Caro y Cuervo*, 31 (1976), p. 162.

lische en middeleeuwse gedachte trouw dat de vrouw intellectueel inferior is aan de man en ontzegde hij haar politieke mondigheid en deelname aan theologische debatten. De lectuur diende enkel tot morele verheffing van de vrouw. Vives' gecensureerde lectuurprogramma voor meisjes dient dan ook in het verlengde van Eiximenis' strijd tegen de vrouwelijke koketterie te worden gezien⁹⁶.

Het onderzoek naar Eiximenis' invloed op Vives' oeuvre staat nog maar in een beginfase. Zo is nog maar recent gewezen op Vives' assimilatie van Eiximenis' politiek-sociaal ideeëngoed in zijn *De subventione pauperum*⁹⁷. Verscheidene factoren hebben Vives-specialisten als Watson en Noreña dagblind gemaakt voor Spaanse middeleeuwse bronnen in Vives' werk. Vooreerst bestaan er, enkele summiere pogingen als die van Jordi Rubió i Balaguer⁹⁸ niet te na gesproken, geen synthetische studies over de opvoeding van de Spaanse vrouw in de middeleeuwen. Voorts is het succes van Eiximenis' *Llibre de les dones in Castilië* zwaar onderschat, en dit in de eerste plaats door Marcel Bataillon⁹⁹, die beweerde dat het werk in Castilië haast onbekend was gebleven. Nochtans heeft dit werk, evenals Eiximenis' *Vida de Jesucrist* en *Llibre dels àngels*, in Castilië juist een grote populariteit gekend¹⁰⁰.

Tot slot is het niet uitgesloten dat een diepgaande vergelijkende studie met Eiximenis' *Llibre de les dones* de Vives-specialist van morgen kan behoeden tegen overhaast toegekende originaliteitsclaims, tegen verstikkende naoorlogse feministische taxonomieën en een te eenzijdige belichting van een renaissancetekst vanuit antieke teksten, ingegeven door een eng filologisch fetisjisme van de klassieke oudheid.

96. De Riquer, *Comentaris crítics sobre clàssics catalans*, p. 89.

97. González y González, *Joan Lluís Vives*, p. 118. Noreña wees reeds op de Parijse achtergronden in Vives' sociaal programma, maar vergat (?) Spaanse bronnen aan te wijzen (Noreña, *Juan Luis Vives*, p. 35); R. Stupperich, 'Das Problem der Armenfürsorge bei Juan Luis Vives', in: A. Buck (Ed.), *Juan Luis Vives. Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980* (Hamburg, 1981), pp. 49-62, vestigde de aandacht op de invloed van Erasmus en More, maar heeft evenmin belang gehecht aan Spaanse invloeden.

98. *Vida española en la época gótica* (Barcelona, 1943), pp. 201-202.

99. M. Bataillon, *Erasmus et l'Espagne*. Nouvelle édition en trois volumes. Texte établi par D. Devoto. Edité par les soins de Ch. Amiel (Genève, 1991), I, p. 238 [= Travaux d'Humanisme et Renaissance, 250].

100. D. J. Viera, 'The Presence of Francesc Eiximenis in Fifteenth and Sixteenth-Century Castilian Literature', *Hispanófila*, 57 (1976), pp. 2-4.